

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/86689>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Literatuur

- Cremer, D. de (2009) Het 'onbewuste' eigenbelang van de financiële wereld. *NRC Handelsblad*, 11 mei.
- Dijksterhuis, A. (2007) *Het slimme onbewuste. Denken met gevoel*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Lapsley, D.K. & Hill, P.L. (2008) On dual processing and heuristic approaches to moral cognition. *Journal of Moral Education*, 37 (3), pp. 313-332.

- Sie, M. (2009) Moral agency, conscious control and deliberative awareness. *Inquiry*, 52 (5), pp. 516-531.
- Visscher, R. (2009) De keuzeknop in het brein. Waarom de vrije wil begrensd is. *NWT* (2), pp. 56 [nwtonline.nl].
- Van der Weele, C. (2010) *Sympathie over en weer. Waaruit bestaat de biologische basis van moraal? Preadvies 2010*. Utrecht: NVBE

Thema: Biologie van Moraal

Economie en Ethiek: Van compliance naar integriteit, van homo economicus naar homo biologicus en homo psychologicus

Esther-Mirjam Sent

De financiële wereld verkeert in een crisis. En de uitwerkingen zijn niet mis. De reële economie voelt er inmiddels ook de gevolgen van. In reactie op deze ontwikkelingen, horen we steeds vaker de roep om meer *compliance*. Ik wil deze evenwel afzetten tegen een nadruk op *integriteit*.

De economische crisis

De kredietcrisis heeft het "falen van de markt" aangetoond. Hebzucht en het nastreven van eigenbelang zijn krachtige menselijke drijfveren. Adam Smith, de grondlegger van de economische wetenschap, beargumenteerde evenwel reeds in de achttiende eeuw dat die menselijke drijfveren niet moreel verwerpelijk zijn. Immers, zij zijn de motor van de markt en tegelijkertijd worden zij door die markt in toom gehouden.

Na een tijd ontstonden er barsten in dit economische bastion. Uit een reeks eenvoudige illustraties bleek dat eigenbelang en sociaal belang niet altijd samengaan. Bijvoorbeeld, het zou beter zijn als we geen verzekering tegen diefstal, geen brandkasten en geen alarmsystemen hadden; helaas zijn ze wel nodig om ons te beschermen tegen de hebzucht van anderen. Daarnaast is er sprake van negatieve externaliteiten -wat de één doet, gaat ten koste van de ander- en is het maar de vraag of het sociale belang wel gediend is met een zo groot mogelijke groei. Huidige klimaat- en milieuproblemen tonen het belang van ongecontroleerde externaliteiten aan.

De kredietcrisis heeft vervolgens gapende gaten in het bastion geslagen. De markt is niet in staat gebleken de krachtige menselijke drijfveren in toom te houden. Oplossingen voor de kredietcrisis worden vooral gezocht in de sfeer van *compliance*. Uitgaande van opportunistisch gedrag, worden de regels aangescherpt. Een complementaire aanpak benadrukt *integriteit*. Hierbij ligt de nadruk op het optimaliseren van gedrag door autonome zingeverers.

Compliance versus integriteit

In de *compliance* benadering wordt de nadruk gelegd

op het opportunisme van leden van de organisatie. Medewerkers worden beschouwd als mogelijke overtreders van vastgestelde gedragsregels. Het probleem hierbij is gebrekkige informatie. En een spiraal van steeds meer regels is uiteindelijk niet te handhaven. Zoals Derrida al heeft beargumenteerd, betekent iedere toepassing van een regel meteen de vernietiging van die regel.

In de integriteit benadering wordt de nadruk gelegd op de verantwoordelijkheid en de professionaliteit van medewerkers. Deze zijn medeschepper van waarden die in de organisatie actueel zijn. Hierbij gaat het niet zozeer om het voldoen aan 'van buiten opgelegde', veelal wettelijk bepaalde regels, maar juist om het zelf verantwoord nemen van beslissingen binnen bepaalde kaders. Organisatieleden worden niet primair beschouwd als slechts gericht op eigenbelang, maar ook als gericht op het belang van de organisatie of de gemeenschap waarvan zij deel uitmaken.

Zowel de *compliance* benadering als de integriteit benadering van bedrijfsethiek krijgen in organisaties vorm door de keuze van een mix van bedrijfskundige maatregelen. Bijvoorbeeld, door teams in te richten waarin te maken en gemaakte keuzes ook vanuit een bedrijfsethisch perspectief bediscussieerd kunnen worden, worden kansen geschapen voor een integriteit benadering. Of door mensen te straffen voor overtredingen van een organisationeel geadopteerde gedragscode en de gestraften ten voorbeeld te stellen aan de overige leden van de organisatie, zal een sfeer geschapen worden waarin een *compliance* benadering goed gedijt. De relatie tussen economie en ethiek staat aan de basis van de integriteit benadering. Gaan we uit van de homo economicus, dan ontstaat een buitengewoon beperkte blik op ethiek. Verschuiven we de focus naar

homo biologicus of homo psychologicus, dan ontstaat de mogelijkheid voor een rijke conversatie tussen economie en ethiek, en daarmee een stevigere basis voor de integriteit benadering.

Homo economicus

Economen hebben lang geprobeerd de hardste van de sociale wetenschappers te zijn. Zich blind starend op de natuurwetenschappen, ontwikkelden zij wetten als de wet van de vraag en de wet van het aanbod. Dit waren evenwel wetmatigheden, op zijn best, en zeker geen wetten. Maar ik loop vooruit op mijn verhaal. Eerst wil ik kort iets schrijven over de visie op ethiek die voortvloeit uit de homo economicus. Of liever, de twee mogelijkheden die bestaan.

Functionalistische benadering

In de functionalistische benadering wordt er vanuit gegaan dat morele normen de homo economicus in staat stellen om samen te werken en te coördineren in situaties waarbij het eigenbelang van de agenten dit zou verhinderen. Met andere woorden, morele normen helpen agenten om suboptimale uitkomsten te vermijden. De functie van moraliteit is om het falen van rationaliteit te verhinderen. Oftewel, ethiek wordt gebruikt om de positie van de homo economicus te versterken. Een groot manco van de functionalistische benadering is dat het de link tussen individuele keuzes en het ontstaan en voortbestaan van morele normen niet verklaart. Moraliteit wordt geïntroduceerd als iets buiten de individuele rationele keuze.

Contractuele benadering

In reactie op de problemen samenhangend met de functionalistische benadering, zijn economen aan de slag gegaan om moraliteit te begrijpen als het resultaat van de individuele rationele keuze. De contractuele benadering ziet moraliteit dan ook als het resultaat van het gedrag van homo economicus. Morele normen zouden volgen uit de interacties van rationele agenten onder ideale omstandigheden.

De contractuele benadering gaat er vanuit dat morele normen voortvloeien uit een (hypothetische) keuzesituatie waarin een zeer groot aantal agenten onderhandelen over verschillende principes of sociale arrangementen. Echter, de uitkomst valt mogelijk te begrijpen, maar het daadwerkelijke proces dat leidt tot het ontstaan van moraliteit blijft onderbelicht.

Homo biologicus

Economie en biologie hebben elkaar altijd geïnspireerd. Immers, Charles Darwins evolutietheorie was gebaseerd op Thomas Robert Malthus's *Essay on Population*. In

haar verlangen de hardste van de sociale wetenschappers te zijn, heeft economie lange tijd biologie links laten liggen, maar sinds kort worden er hernieuwde pogingen gedaan om inzichten uit de biologie te gebruiken bij het begrijpen van economische processen. Geïnspireerd door homo biologicus, kunnen we een evolutionaire benadering in de relatie tussen economie en ethiek onderscheiden.

Evolutionaire benadering

De benadering van economie en ethiek binnen het kader van homo biologicus verschilt fundamenteel van de benaderingen die uitgaan van homo economicus. In plaats van rationaliteit te zien als de bedoelde uitkomst van een complex onderhandelingsproces tussen volledig geïnformeerde en volledig rationele agenten, zet de evolutionaire benadering al deze veronderstellingen aan de kant.

Ten eerste, moraliteit wordt gezien als een onbedoeld neveneffect van de interactie tussen agenten. Ten tweede, moraliteit ontstaat als gevolg van een serie herhaalde interacties tussen kleine groepen agenten. In contrast met de functionalistische benadering, lost moraliteit niet één probleem op, maar regelmatig terugkerende problemen. Ten derde, in plaats van uit te gaan van agenten die volledig geïnformeerd en volledig rationeel zijn, hanteert de evolutionaire benadering minder veeleisende veronderstellingen met betrekking tot de cognitieve en deliberatieve vaardigheden van agenten. Dit kan tot fundamenteel verschillende resultaten leiden. De voornaamste uitkomst van de evolutionaire benadering bestaat uit het 'hervinden' van vele bestaande morele intuïties en normen. Dat wil zeggen, onder agenten met begrensde rationaliteit kunnen normen van coördinatie en samenwerking ontstaan. Oftewel, evolutie stimuleert niet alleen het ontstaan van gedragspatronen die aan morele eisen voldoen, maar stimuleert ook de ontwikkeling van cognitieve vuistregels die het karakter van moreel redeneren hebben.

Homo psychologicus

Recentelijk hebben economen psychologie met hernieuwd enthousiasme omarmd, vooral omdat het hen in staat stelt aandacht te schenken aan de variaties in economisch gedrag. Door het incorporeren van informatie uit de psychologie pogen zij de empirische basis van de economische wetenschappen te versterken. Samengevoegd onder de noemer van gedragseconomie, maken zij zich hard voor het vergroten van de verklarende kracht van de economische wetenschappen door ze te bouwen op een realistischere psychologische basis.

Voortvloeiend uit de homo psychologicus, ontstaat een nieuw perspectief op de relatie tussen economie en ethiek.

Psychologische benadering

Binnen de gedragseconomie gaat de aandacht met name uit naar rechtvaardigheid en wederkerig altruïsme. Daarmee verzwakt het de traditionele veronderstelling dat het gedrag van agenten volledig gekenmerkt wordt door egoïsme. Ook is er interesse in intrinsieke motivatie en identiteit, waarbij duidelijk wordt dat agenten nut ontleen aan persoonlijke en sociale normen. In tegenspraak met homo economicus, blijkt homo psychologicus soms geld en moeite in te zetten om anderen die hem schade hebben berokkend te straffen, mensen te belonen die hem hebben geholpen en waarde te hechten aan een eerlijke uitkomst. Met andere woorden, voorkeuren zijn niet louter individueel, maar kennen een sociale dimensie.

Concluderende beschouwing

Terug naar de kredietcrisis. Wat ligt aan de basis van deze crisis? Menselijk gedrag! Huizeneigenaren waren

overdreven optimistisch over de stijging van de huizenprijzen. Hebzuchtige geldleners namen enorme risico's bij het verstrekken van hypotheekleningen. En toen het vertrouwen begon af te brokkelen, werden de poten onder de financiële wereld weggezaagd.

Het aanscherpen van toezicht en regelgeving biedt slechts een beperkte oplossing voor het in toom houden van menselijk gedrag. Dit dient aangevuld te worden met het inzicht dat organisaties de ethische keuzes van hun werknemers kunnen beïnvloeden middels een integriteit benadering. Vanwege het failliet van homo economicus, dient deze aanpak haar inspiratie te halen uit de biologische en psychologische benaderingen van de relatie tussen economie en ethiek.

Prof. dr. Esther-Mirjam Sent is Hoogleraar Economische Theorie en Economisch Beleid aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Raadslid bij de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO)

Thema: Biologie van Moraal**Boekbespreking**

Ger Palmboom

Jan Verplaetse *Het morele instinct. Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*, Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam, 2008 ISBN978 90 5712 2811

Als twintiger las ik ooit Frans de Waal's *Chimpansee-politiek*. Ik was toen nog helemaal niet in de 'ethiek', maar dit boek is mij altijd bijgebleven. Wat mij aan zijn relaas over de relaties binnen de chimpanseekolonie van Burger's Dierenpark in Arnhem fascineerde, waren zijn conclusies over de sociale en politieke capaciteiten van mensapen, die hij gelijkwaardig achtte aan de mens. In zijn latere werk heeft hij deze conclusies verder uitgebouwd op basis van observaties van mensapen en primaten. Jan Verplaetse combineert in *Het morele instinct* het werk van De Waal met inzichten uit disciplines zoals de neurowetenschappen en de psychologie. Daarmee geeft hij empirisch fundament voor zijn stelling dat moraal in grote mate het gevolg is van biologische, automatische en emotionele processen: "Morele processen zijn even lichamelijk als zintuigen, zijn even natuurlijk als zien of horen en werken even snel als onze waarneming." (p. 5) Dachten wij mensen eeuwenlang dat we ons in ieder geval op het gebied van de moraal écht konden onderscheiden van dieren, blijkt ook dat een sprookje...

Jan Verplaetse onderscheidt vijf morele systemen, waarvan er vier zintuiglijk zijn en slechts één rationeel. De vier morele instincten noemt hij hechtingsmoraal, geweldsmoraal, reinigingsmoraal en samenwerkingsmo-

raal. Deze vier moraalsystemen zijn evolutionair ontwikkelde overlevingsstrategieën in een onzekere en gevaarlijke wereld en hij laat zien dat deze diep wortelen in ons brein. Mensen hebben gedurende tienduizenden jaren moeten zien te overleven in een voor hun vijandige omgeving. Daarvoor is het belangrijk dat kinderen zich veilig kunnen hechten aan hun verzorgers (en vice versa) – hechtingsmoraal; is het noodzakelijk om samen te werken en elkaar te kunnen vertrouwen – samenwerkingsmoraal; moeten vijanden van zich af geslagen kunnen worden – geweldsmoraal; en moet helder zijn wie of wat als bedreiging en gevaar gezien moet worden – zuiveringsmoraal. Tegelijkertijd wijzen deze vier morele instincten niet eenduidig in dezelfde richting.

Sinds enkele eeuwen zijn menselijke (westerse) leefomstandigheden wellicht steeds minder basaal vijandig geworden. Toch blijven deze door de evolutie gevormde morele capaciteiten voorlopig nog doorwerken in menselijk gedrag. Op de rationele 'beginselenmoraal' – het vijfde morele systeem – rust daarom de zware verantwoordelijkheid om af te wegen en te beargumenteren wat nu in specifieke omstandigheden het juiste handelen is. Maar ook binnen deze beginselenmoraal zitten, zoals we maar al te goed weten, de nodige tegenstrijdige stromingen. Zie hier het lastige, maar o zo